

ΠΕΡΙΣΤΕΡΙΑ ΣΑΛΑΜΙΝΟΣ

ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟ ΤΟΥ ΕΥΡΙΠΙΔΗ ΚΑΙ Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ

—Το ησυχαστήριο του τραγικού ποιητή, μέρος της ιστορίας του κλασικού κόσμου

Γιάννος Γ. Λώλος

Ομότιμος Καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
Διευδυντής Πανεπιστημιακής Ανασκαφής Σαλαμίνας

Χριστίνα Μαραμπέα

Δρ Αρχαιολογίας, Υποδιευδύντρια Πανεπιστημιακής Ανασκαφής Σαλαμίνας

01

Σπήλαιο Ευριπίδη. Αποψη του φυσικού ανδρήρου του σπηλαίου από τα δυτικά, με τις δύο βραχονησίδες στον Όρμο Περιστέρια και τμήμα της Αίγινας στον ορίζοντα (φωτ.: Χρ. Μαραμπέα).

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι επιφανειακές και ανασκαφικές έρευνες του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων εξελίσσονται συστηματικά σε περιοχές της νότιας και δυτικής Σαλαμίνας από το 1994/1995 μέχρι σήμερα¹. Στο παρόν άρθρο παρουσιάζουμε τα αρχαιολογικά χαρακτηριστικά του Σπηλαίου του Ευριπίδη στη νότια Σαλαμίνα, το οποίο ανασκάφηκε συστηματικά κατά τα έτη 1994/1995–2000², και σκιαγραφούμε τα διαθέσιμα αρχαιολογικά δεδομένα της ευρύτερης περιοχής του (εικ. 4)³. Στόχος μας είναι η ανάδειξη της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας και σημασίας του Σπηλαίου του Ευριπίδη, μοναδικού, από αρχαιολογική άποψη, σε σχέση με τα άλλα σπήλαια της νήσου καθώς συνδέεται με τη μορφή του μεγάλου τραγικού ποιητή.

ΣΠΗΛΑΙΑ ΣΤΗ ΣΑΛΑΜΙΝΑ

Λόγω της ανάπτυξης μεγάλων ορεινών όγκων, πολυάριθμα καρστικά σπήλαια και έγκοιλα εντοπίζονται, όπως είναι αναμενόμενο, στη Σαλαμίνα. Ορισμένα από αυτά παρουσιάζουν, σε κάποιο βαθμό, αρχαιολογικό ενδιαφέρον, ενώ άλλα βρίσκονται κοντά σε περιοχές με εντοπισμένα αρχαιολογικά κατάλοιπα⁴. Πλην του Σπηλαίου του Ευριπίδη, στο οποίο θα αναφερθούμε εκτενώς παρακάτω, αυτά τα σπήλαια είναι γνωστά από την επιφανειακή έρευνα ή από τυχαίες οδεύσεις και μαρτυρίες εντοπίων. Στην πρώτη από αυτές τις δύο αδρές ομάδες εντάσσονται τρία σπήλαια (εικ. 4):

α) Μονόχωρο σπήλαιο στη νότια πλευρά του μεσαίου βραχώδους υψώματος του Όρους Μπατσιό στη βόρεια Σαλαμίνα⁵, στο εσωτερικό του οποίου αναγνωρίστηκαν θραύσματα λοπάδος κλασικών–ελληνιστικών χρόνων και θραύσμα τοιχώματος αγγείου μεσαιωνικών/νεότερων χρόνων⁶. Με βάση τη θέση του στη νότια, υπήνεμη πλευρά του όρους, τη γειτνιάσή του προς τη θάλασσα και προς μικρές κοιλάδες με καλλιεργήσιμες εκτάσεις αλλά και την αναγνώριση οστράκων αρχαίων αγγείων χαμηλότερα στην πλαγιά, είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι το σπήλαιο θα μπορούσε να είχε ενταχθεί στη διαχρονική ανθρώπινη δραστηριότητα της περιοχής (π.χ. ως στάνη ή/και αποθηκευτικός χώρος).

β) Μικρό, μονόχωρο σπήλαιο, με είσοδο προς τα βορειοδυτικά, σε εξέχοντα ασβεστολιθικό σχηματισμό στις βόρειες υπώρειες του Όρους Ακάμας, σε δύσβατη πευκόφυτη περιοχή με την ονομασία Δημηγγέλα (εικ. 5)⁷. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην είσοδό του, που φέρει μονολιθικό κατώφλι, οδηγεί υποτυπώδης ανοδική ατραπός, στο τελευταίο τμήμα της οποίας διατηρούνται τρεις στοιχειώδεις κτιστές βαθμίδες. Στο εσωτερικό του μικρού σπηλαίου ο βράχος είναι βαθμιδωτός, σε δύο επίπεδα, με μία τεχνητή κόγχη πιθανώς λατρευτικής χρήσης στο μέτωπο του ενός.

Στο παχύ στρώμα από πευκοβελόνες έξω από το σπήλαιο αναγνωρίστηκαν θραύσματα ανοικτών μελαμβafών αγγείων του 4ου αιώνα π.Χ., μικρό θραύσμα αγγείου ελληνιστικών–ρωμαϊκών χρόνων και θραύσματα τοιχωμάτων αγγείων μεταγενέστερων (;) χρόνων. Σε μια πρώτη εκτίμηση το σπήλαιο συνδέεται με αρχαία λατρευτική δραστηριότητα.

γ) Μικρό μονόχωρο σπήλαιο, με αψιδωτή είσοδο, στο νοτιοανατολικό μέτωπο υψηλού βραχώδους εξάρματος στη βορειοανατολική πλευρά της κοιλάδας των Κανακίων (εικ. 2). Από το εσωτερικό του σπηλαίου συνελέγη θραύσμα ευρύστομου

02

Κανάκια. Άποψη του σπηλαίου από τα νοτιοανατολικά (φωτ.: Χρ. Μαραμπέα).

03

Άποψη του ακρωτηρίου Μερτζάνη, με τον πρωτοελλαδικό οικισμό, από τα βόρεια (από τη μεσοελλαδική ακρόπολη του Σκλάβου) (φωτ.: Χρ. Μαραμπέα).

04

Χάρτης της Σαλαμίνας, με τις θέσεις που αναφέρονται στο κείμενο (Χρ. Μαραμπέα).

05

Όρος Ακάμας. Άποψη του σπηλαίου στη θέση Δημηγγέλα, από τα βορειοδυτικά (φωτ.: Χρ. Μαραμπέα).

06

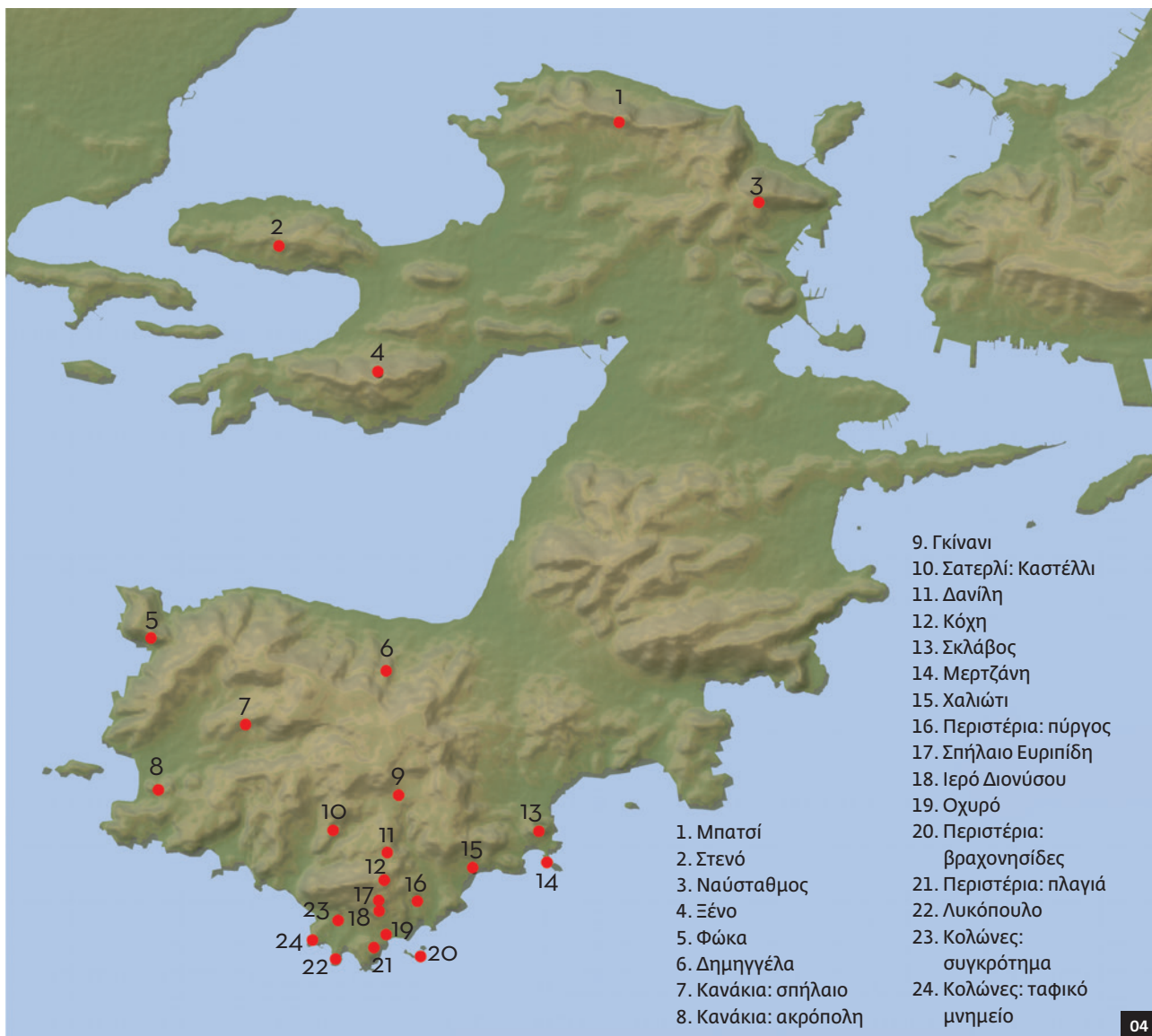
Ακρωτήριο Λυκόπουλο. Άποψη του πρωτοελλαδικού καμπυλόσχημου πύργου του οχυρωματικού περιβόλου, από τα βόρεια (φωτ.: Χρ. Μαραμπέα).

02

03

04

05

06

07

08

09

10

11

07

Σατερλί. Άποψη τμήματος του οχυρωματικού περιβάλλου της Εποχής του Χαλκού στον λόφο Καστέλλι, από τα βορειοδυτικά (φωτ.: Χρ. Μαραμπέα).

08

Κάτοψη οχυρώματος του ύστερου 4ου–πρώιμου 3ου αι. π.Χ. στα Περιστερία (σχέδιο: Γ. Νάκας).

09

Σκλάβος Μαρουδίου. Άποψη της μείζονος μεσοελλαδικής ακρόπολης, από τα δυτικά (φωτ.: Γ. Λώλος).

10

Σπήλαιο Ευριπίδη. Άποψη τμήματος του διαδρόμου (Χώρου III Β) που οδηγεί προς τους θαλάμους (φωτ.: Κ. Ξενικάκης).

11

Σπήλαιο Ευριπίδη. Κάτοψη του σπηλαίου (αποτύπωση: Γ. Μακρής).

αγγείου μεσαιωνικών χρόνων⁸, από τον χώρο μπροστά από την είσοδο δύο θραύσματα νεολιθικών αγγείων, ενώ στην πλαγιά κάτω από αυτό αναγνωρίστηκε κεραμική διαφορετικών περιόδων των προϊστορικών και ιστορικών χρόνων. Με δεδομένη τη μακρά χρήση της κοιλάδας των Κανακίων, από τη Νεολιθική εποχή και εξής, το μικρό αυτό σπήλαιο θα μπορούσε να χρησιμοποιείται στο πλαίσιο της τοπικής ποιμενικής και κτηνοτροφικής δραστηριότητας.

Σπήλαια που βρίσκονται σε περιοχές με αρχαιολογικά κατάλοιπα (εικ. 4) είναι:

α) Μικρό, μονόχωρο σπήλαιο με βάραθρο, στη νότια βραχώδη πλαγιά δυτικά του οικισμού του Αγίου Γεωργίου, στην περιοχή Στενό, επί της χερσονήσου της Φανερωμένης στη βορειοδυτική Σαλαμίνα, όπου είχε αναπτυχθεί το αρχαίο Βούδορον⁹. Καθώς το σπήλαιο βρίσκεται αμέσως έξω (σε απόσταση περίπου 15 μ.) από το ανατολικό σκέλος αρχαίου οχυρωματικού περιβόλου του Βουδόρου¹⁰ και με δεδομένο ότι δεν θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί, συστηματικά τουλάχιστον, ως ποιμνιοστάσιο, λόγω του μικρού μεγέθους του και κυρίως της ύπαρξης του βαράθρου, ενδεχομένως είχε χρήση σχετιζόμενη με τη λειτουργία του αθηναϊκού φρουριακού συστήματος των κλασικών χρόνων επί του Βουδόρου, το οποίο προοριζόταν για τον έλεγχο του χώρου προς τα Μέγαρα και την Πελοπόννησο. Στο πλαίσιο αυτό, θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιηθεί από τις φρουρές του οχυρού ως αποθηκευτικός χώρος, χωρίς να αποκλείεται και η περιστασιακή (διαχρονική) χρήση του ως προσωρινού καταλύματος¹¹.

β) Το μονόχωρο σπήλαιο, ονομαζόμενο «Σπήλαιο του Γκιούρνη», σε χαμηλό βραχώδες έξαρμα στη βόρεια πλευρά του Όρους Ρέστη στην περιοχή Ξένο¹². Μπροστά από την είσοδο διαμορφώνεται άνδρη με ξερολιθιά νεότερων χρόνων από τη βέβαιη χρήση του ως ποιμνιοστασίου.

Στο τέλος του χωματόδρομου που οδηγεί προς το σπήλαιο αναγνωρίζεται υπόλειμμα παχέος αναλήμματος, ίσως αρχαίων χρόνων, ενώ σποραδικά θραύσματα αγγείων των ιστορικών χρόνων αναγνωρίζονται στην ήπια πλαγιά, από τον δημόσιο δρόμο έως το σπήλαιο. Κατά το παράδειγμα των νεότερων χρόνων, το σπήλαιο θα μπορούσε να έχει μία διαχρονική κτηνοτροφική χρήση και περιστασιακά να λειτουργεί ως πρόχειρο κατάλυμα.

γ) Δίχωρο σπήλαιο στην απότομη νότια κλιτύ βραχώδους υψώματος επάνω από τον Όρμο της Φώκας, στη δυτική πλευρά της νήσου¹³. Στην πλαγιά κάτω από αυτό παρατηρούνται σποραδικά θραύσματα αγγείων των ιστορικών χρόνων. Όπως συμβαίνει συχνότατα, θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιηθεί από τους ποιμένες/κτηνοτρόφους (ή και τους αλιείς) της περιοχής.

Στα σπήλαια με ευρύτερο ενδιαφέρον θα πρέπει ακόμη να ενταχθούν: Μικρό σπήλαιο («σπήλαιο Lolling»), γνωστό από σχετικές αναφορές του Γερμανού αρχαιολόγου Habbo Gerhard Lolling¹⁴, στη νοτιοανατολική πλευρά του Όρους Αράπης, στην περιοχή του σημερινού Ναυστάθμου Σαλαμίνας του Πολεμικού Ναυτικού. Ενδεχομένως, το σπήλαιο σχετίζεται με το παρακείμενο αρχαϊκό ιερό της Αθηνάς Σκιράδος και του Ενυαίου. Ακόμη, τα «σπήλαια Markovits», τα οποία αναφέρει, χωρίς λεπτομέρειες, στη δυτική και κυρίως στη νότια ακτή ο Αυστριακός σπηλαιολόγος Adalbert Markovits

(1897–1941) κατά τη διάρκεια περιήγησής του στη Σαλαμίνα περί το 1928, στο πλαίσιο των πρωτοπόρων ερευνών του για την Παλαιολιθική εποχή στην Ελλάδα¹⁵.

Όπως θα γίνει σαφές παρακάτω, κανένα από τα προαναφερθέντα σπήλαια δεν εμφανίζει τη μακρά και μεταβαλλόμενη χρήση που έχει το Σπήλαιο του Ευριπίδη.

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΤΟΥ ΣΠΗΛΑΙΟΥ ΤΟΥ ΕΥΡΙΠΙΔΗ

Η πολυετής επιφανειακή έρευνα του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, σε συνδυασμό με παλαιότερες επιφανειακές έρευνες του αείμνηστου Καθηγητή Δημητρίου Ι. Πάλλα και τις σωστικές και άλλες επεμβάσεις της τοπικής Εφορείας Αρχαιοτήτων, έχουν φέρει στο φως μία σειρά αρχαιολογικών θέσεων στη νότια Σαλαμίνα, οι οποίες έχουν ερευνηθεί σε διαφορετικό βαθμό (εικ. 4). Εξετάζοντας την ευρύτερη περιοχή του Σπηλαίου του Ευριπίδη, δηλαδή από την περιοχή του Σκλάβου στα ανατολικά έως το Σατερλί στα δυτικά, καθώς και το υπερκείμενο προς βορράν οροπέδιο Γκίνανι¹⁶, οι αρχαιολογικές μαρτυρίες, με χρονολογική σειρά, μπορούν να συνοψιστούν ως εξής¹⁷:

Λίγες ενδείξεις υπάρχουν για τους τελευταίους νεολιθικούς χρόνους (Τελική Νεολιθική) στο οροπέδιο Γκίνανι, όπως υποδεικνύει ο εντοπισμός λίγων θραυσμάτων αγγείων και ενός βότσαλου–σηματικού ειδωλίου σε λεπτές επιχώσεις με υλικό μεταγενεστέρων χρόνων (βλ. παρακάτω). Οπωσδήποτε, το οροπέδιο, με μικρές καλλιεργήσιμες εκτάσεις, βοσκοτόπια, νερό και γρήγορη πρόσβαση στη θάλασσα, προσφερόταν για χρήση κατά τους νεολιθικούς χρόνους.

Η Πρωτοελλαδική εποχή (3η χιλιετία π.Χ.), και κυρίως η ακμαία Πρωτοελλαδική ΙΙ φάση, αντιπροσωπεύεται από τους παραλιακούς οικισμούς στα ακρωτήρια Μερτζάνη και Λυκόπουλο, καθώς και από τον λόφο Καστέλλι στο Σατερλί¹⁸. Στο Μερτζάνη εμφανίζεται εκτεταμένη κατοίκηση, με ορατές θεμελιώσεις και πλήθος επιφανειακών οστράκων αγγείων, στο μεσαίο και ακραίο τμήμα του ακρωτηρίου (εικ. 3), ενώ στο υψηλό Λυκόπουλο διατηρείται περίβολος με καμπυλόσχημο πύργο που προστατεύει την εγκατάσταση από την πλευρά της ενδοχώρας (εικ. 6). Ο λόφος Καστέλλι δεσπόζει προς το εσωτερικό της μικρής κοιλάδας στο Σατερλί και εμφανίζει συνεχόμενη χρήση. Η κορυφή του περικλείεται από περίβολο (εκτός από την απότομη ανατολική πλευρά), ενισχυμένο με ορθογώνιο πύργο, η χρονολόγηση του οποίου δεν μπορεί να προσδιοριστεί χωρίς ανασκαφική διερεύνηση (εικ. 7).

Η σχετική οικιστική συρρίκνωση στο τέλος της Πρωτοελλαδικής εποχής αντικατοπτρίζεται στις τέσσερις αναγνωρισμένες μεσοελλαδικές θέσεις σε όλο το νησί. Οι δύο είναι η ακρόπολη του Σκλάβου (εικ. 9)¹⁹, επάνω από το ακρωτήριο Μερτζάνη, με εκτεταμένη κατοίκηση και πληθώρα επιφανειακών ευρημάτων, χωρίς προηγούμενη ή μεταγενέστερη άλλη χρήση, και το προαναφερθέν Καστέλλι.

Η Μυκηναϊκή εποχή στην υπό εξέταση περιοχή είναι γνωστή από το νεκροταφείο θαλαμοειδών τάφων στο Χαλιώτι (χωρίς να έχει ακόμα εντοπιστεί κάποιος σχετιζόμενος οικισμός) και το Καστέλλι στο Σατερλί²⁰. Το οροπέδιο Γκίνανι χρησιμοποιήθηκε εντατικά κατά τους ύστατους μυκηναϊκούς χρόνους, μετά την εγκατάλειψη της παραλιακής ακρόπολης

12

16a

16β

17

13

14

15

18

12
Σπήλαιο Ευριπίδη. Άποψη του αυτόνομου Θαλάμου IV Γ, όπου βρέθηκαν ο σκύφος με το όνομα του Ευριπίδη και άλλα κλασικά αγγεία (φωτ.: Κ. Ξενικάκης).

13
Σπήλαιο Ευριπίδη. Μορφή ιπτάμενης Νίκης σε ερυθρόμορφη λήκυθο του ύστερου 5ου αι. π.Χ., από τον Θάλαμο IV Γ (φωτ.: Κ. Ξενικάκης).

14
Γκίνανι. Άποψη ορθογωνίου αποθηκευτικού (:) κτίσματος στην εσωτερική πλευρά του βορείου περιβόλου της Ακρόπολης Α των Γεωμετρικών χρόνων

(μετά την ανασκαφή του, από τα νότια) (φωτ.: Γ. Λώλος).

15
Όρος Κόχη. Άποψη του μικρού πλατώματος με τον αρχαίο περίβολο στην ανατολική απόληξη του όρους, από τα βόρεια (φωτ.: Γ. Λώλος).

16α-β
Σπήλαιο Ευριπίδη. Τμήμα αττικού μελαμβαφούς σκύφου του 430-420 π.Χ., με το όνομα του Ευριπίδη σε μεταγενέστερη (ρωμαϊκή) τιμητική χάραξη (α). Στην εσωτερική πλευρά, εγχάρακτη διακόσμηση (β) (φωτ.: Κ. Ξενικάκης).

17
Σπήλαιο Ευριπίδη. Η «Νύμφη Σαλαμής»: άνω τμήμα μαρμαρίνου ειδωλίου γυναικείας μορφής της Τελικής Νεολιθικής περιόδου, από τον Θάλαμο IV Γ (φωτ.: Κ. Ξενικάκης).

18
Σπήλαιο Ευριπίδη. Χάνδρα σε μορφή ροδιού από ορεία κρύσταλλο των ύστερων μυκηναϊκών χρόνων. Βρέθηκε στο βαθύτερο τμήμα του σπηλαίου (φωτ.: Κ. Ξενικάκης).

των Κανακίων, έως και τη Γεωμετρική εποχή, με οργανωμένο οικιστικό και ταφικό ιστό (εικ. 14)²¹. Άλλα στοιχεία που συνθέτουν την αρχαιολογική φυσιογνωμία του οροπεδίου είναι ένας κτιστός τοξοειδής περίβολος με είσοδο, πιθανώς αρχαίων χρόνων, αμέσως κάτω από την κορυφή, στη βόρεια πλευρά του ανατολικότερου τμήματος του Όρους Κόχη (εικ. 15)²².

Ευρήματα των κλασικών χρόνων έχουν εντοπιστεί σε διάφορες θέσεις: Συγκεκριμένα, λείψανα τετράγωνου πύργου, κτισμένου με πελεκητούς λίθους, βρέθηκαν σε παλαιότερη (1998) δοκιμαστική ανασκαφή της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, στην κορυφή πευκόφυτου υψώματος επάνω από τον Όρμο των Περιστεριών, με απεριόριστη θέα στον Σαρωνικό²³.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο μνημεία (του 4ου αι. π.Χ.) στην περιοχή Κολώνες, στα δυτικά των Περιστεριών: α) Στον βορειοδυτικό βραχίονα του Όρους Κολώνες προβάλλει αναστηλωμένο σήμερα κυκλικό ταφικό μνημείο (διαμέτρου 10,20 μ.), από τα μάλλον σπάνια του είδους, που περιέκλειε τρεις λίθινες σαρκοφάγους, μία πυρά και το σήμα των τάφων²⁴. β) Στον μυχώ της κοιλάδας στην περιοχή αυτή, σε βραχώδες έδαφος, όπου η παλαιά αγροικία Βασιλείου, διατηρείται στιβαρός αναλημματικός τοίχος από λιθοπλίνθους (με μέγιστο σωζόμενο ύψος 2,40 μ.) στη νότια και ανατολική πλευρά του, που φαίνεται να οριοθετεί δημόσιο (;) συγκρότημα με είσοδο από τα νότια, μερικώς μόνο ερευνημένο²⁵. Επίσης, στην περιοχή της κοιλάδας Σατερλί, στα βορειοδυτικά της προηγούμενης κοιλάδας (Κολώνες), συγκεκριμένα σε κορυφή λοφίσκου προς τα νότια της προϊστορικής ακρόπολης του Καστελλίου, έχουν επισημανθεί λείψανα τετράπλευρου αρχαίου κτίσματος (πύργου ή αγροικίας), διαστάσεων 8,30x7,70 μ., πιθανώς των κλασικών χρόνων²⁶.

Την αρχαιολογία της άμεσης περιοχής του Σπηλαίου συμπληρώνει ένα οχύρωμα (στρατόπεδο) ορθογώνιας κάτοψης, με έκταση 640 τ.μ. περίπου, επί χαμηλού υψώματος επάνω από την ακτή του δυτικού μυχού του Όρους Περιστερία (εικ. 8)²⁷. Το οχύρωμα, που αποτελείται από περίβολο γύρω από φρεατοειδές όρυγμα και στεγασμένους χώρους στη δυτική πλευρά, χρονολογείται στα τέλη του 4ου/αρχές του 3ου αι. π.Χ. Στα ευρήματα, εκτός από τα θραύσματα αγγείων, συγκαταλέγονται: δύο μολύβδινα αθηναϊκά σταθμιά, πέντε νομίσματα (τρία χάλκινα αθηναϊκά, ένα ασημένιο αθηναϊκό και ένα χάλκινο Πελινναίο) και δύο χάλκινες αιχμές βελών (που εκτίθενται σε προθήκη της δεύτερης αίθουσας του Αρχαιολογικού Μουσείου Σαλαμίνας). Προκύπτει ότι η λειτουργία του οχυρώματος προηγείται της ίδρυσης του Ιερού του Διονύσου.

Στην επόμενη, Ελληνιστική, περίοδο ξεχωριστή θέση έχει το Ιερό του Διονύσου που ιδρύεται κάτω από το Σπήλαιο του Ευριπίδη και διαδραματίζει ιδιαίτερο ρόλο στον ύστερο 3ο-2ο αιώνα π.Χ. στην εξέλιξη της μεταθανάτιας λατρείας του τραγικού ποιητή (εικ. 26, 29-31)²⁸. Άλλο ενδιαφέρον στοιχείο στην περιοχή βορειοανατολικά του Ιερού του Διονύσου είναι τα υπολείμματα έξι τουλάχιστον διαδοχικών αναλημματικών τοίχων αρχαίου δρόμου με τεθλασμένη πορεία και κατεύθυνση προς το Γκίνανι, όπου βρέθηκαν σποραδικά επιφανειακά όστρακα αγγείων κλασικών-ελληνιστικών χρόνων²⁹. Τέλος, στον χρονολογικό ορίζοντα των ύστερων κλασικών-ελλ-

νιστικών χρόνων ανάγονται: υπολείμματα (οχυρωματικού;) περιβόλου από πελεκητούς λίθους, σε έκταση 400 τ.μ. περίπου στην περιοχή Δανίλη, ανάμεσα στο οροπέδιο Γκίνανι και στην Κόχη (συγκεκριμένα στην κορυφή πύου υψώματος κοντά στην παλαιά αγροικία Βελούδη)³⁰, καθώς και διάσπαρτα επιφανειακά όστρακα αγγείων σε πλαγιά στο δυτικό όριο του Όρους των Περιστεριών και στη χαμηλή (δυτική) βραχονησίδα του όρμου.

Μαρτυρίες κατοίκησης και δραστηριότητας κατά τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους (5ος-7ος αι. μ.Χ.) στην περιοχή συνιστούν: α) διάσπαρτα θραύσματα αγγείων επάνω στην υψηλότερη (ανατολική) βραχονησίδα στον Όρμο Περιστερία, με μικρή προσφυγική, ίσως, εγκατάσταση όπως συμβαίνει και σε άλλες νησίδες στις νοτιοανατολικές και ανατολικές ακτές της Σαλαμίνας, και β) θεμελιώσεις οικιών στα ανατολικά πρανή του εξάρματος με τα λείψανα του σημαντικού κλασικού συγκροτήματος στις Κολώνες³¹.

ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟ ΤΟΥ ΕΥΡΙΠΙΔΗ

Η είσοδος του Σπηλαίου του Ευριπίδη στα Περιστερία βρίσκεται στη δυτική πλευρά απότομου βραχώδους σχηματισμού, σε υψόμετρο 115 μ. πάνω από τη στάθμη της θάλασσας. Μπροστά από την είσοδό του διαμορφώνεται φυσικό άνδρηρο, προσβάσιμο από ανηφορικό μονοπάτι, από το οποίο έχει κανείς εξαιρετική θέα προς τη θάλασσα του Σαρωνικού (εικ. 1). Το κύριο σπήλαιο, δίπλα σε ένα πολύ μικρότερο, έχει συνολικό μήκος περίπου 47 μ. Η ιδιάζουσα μορφολογία του, ένας πραγματικός «λαβύρινθος», χαρακτηρίζεται από πολύ στενή είσοδο και ένα μεγάλου μήκους οφιοειδές πέρασμα/διάδρομο, που φτάνει τα 15 μ. περίπου, και δίνει πρόσβαση σε μια σειρά από έξι θαλάμους με χαμηλή οροφή, διαφορετικού μεγέθους και σχήματος, συνολικής εκτάσεως περίπου 500 τ.μ. (εικ. 10, 11, 12, 19, 20).

Η ανασκαφή των χώρων του σπηλαίου έγινε, κυρίως, με μικρούς ανασκαφικούς καννάβους με πλευρά τετραγώνου 2 μ., και γενικό προσανατολισμό τους άξονες Β-Ν και Α-Δ. Οι επιχώσεις αφαιρέθηκαν σταδιακά, με συμβατικά στρώματα πάχους έως 0,25 μ., ενώ από την αρχή διαπιστώθηκε ότι αυτές ήταν εξ ολοκλήρου αναμοχλευμένες από τις διαδοχικές χρήσεις του σπηλαίου και από αρχαιοκαπηλικές επεμβάσεις.

Κρίνοντας από τα πολυάριθμα ευρήματα που ανασύρθηκαν από τα πολύ διαταραγμένα στρώματα στο εσωτερικό του, το σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε για ποικίλους σκοπούς κατά τη διάρκεια έξι διαφορετικών περιόδων της Ελληνικής Προϊστορίας και Ιστορίας³², συγκεκριμένα: στη Νεότερη και Πρώιμη Τελική Νεολιθική, στην Ύστερη Μυκηναϊκή, στην Κλασική, στην Ελληνιστική και στη Ρωμαϊκή περίοδο και επίσης στην περίοδο της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα (εικ. 25)³³.

Η ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Οι απαρχές της χρήσης του σπηλαίου (περίπου 5300-4300 π.Χ.) εντοπίζονται κυρίως στους πρώτους θαλάμους του, καθώς και στο μικρό παράπλευρο σπήλαιο (Χώρος ΙΙ). Στα ευρήματα επικρατούν διάφορες κατηγορίες κεραμικής, χαρακτηριστικές της Νεότερης και αρχόμενης Τελικής Νεολιθικής, κοσμήματα και άλλα μικροαντικείμενα από διάφορες ύλες, όπως μαρμάρινο ειδώλιο γυναικείας μορφής, αργυρό ανθρωπόμορφο δακτυλίσχημο περιάπτο και σύρμα (θηλιά), λίθινες

19

Σπήλαιο Ευριπίδη. Πανοραμική άποψη μέρους του εσωτερικού του σπηλαίου, με τον μεγαλύτερο θάλαμο (Χώρος VIII) στο βάθος, στα δεξιά (φωτ.: Κ. Ξενικάκης).

20

Σπήλαιο Ευριπίδη. Άποψη τμήματος του διαδρόμου (Χώρος IV Β), που οδηγεί στον εντελώς αυτόνομο θάλαμο (Χώρος IV Γ), στο βάθος (φωτ.: Κ. Ξενικάκης).

21

Σπήλαιο Ευριπίδη. Φιάλη με δίχρωμη αμαυρόχρωμη διακόσμηση της Νεότερης Νεολιθικής (φωτ.: Κ. Ξενικάκης).

22

Σπήλαιο Ευριπίδη. Χάλκινο εγχειρίδιο των ύστερων μυκηναϊκών χρόνων από τον ταφικό θάλαμο (Χώρος VIII) (φωτ.: Κ. Ξενικάκης).

23

Σπήλαιο Ευριπίδη. Γραπτός αμφορίσκος του τέλους του 13ου αι. π.Χ. από τον διάδρομο (Χώρος III Β) (φωτ.: Χρ. Μαραμπέα).

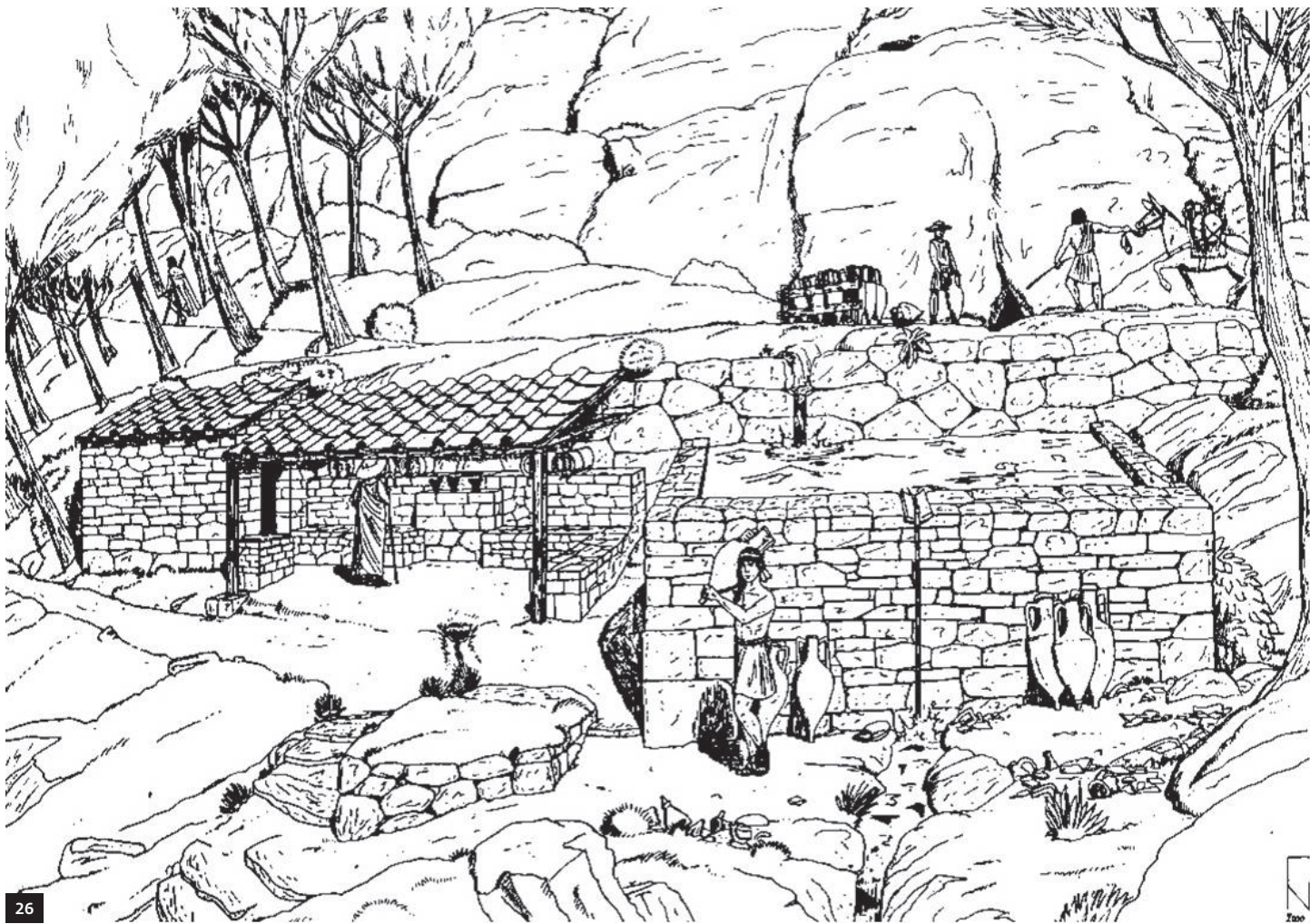
24

Σπήλαιο Ευριπίδη. Έξι, από τις δεκαέξι, άθικτες αιχμές βελών, πιθανότατα αφιερώματα της Νεότερης/Τελικής Νεολιθικής (η 4η, από πυριτόλιθο, οι άλλες, από οψιανό της Μήλου) (φωτ.: Κ. Ξενικάκης).

25

Σπήλαιο Ευριπίδη. Ενώτια από χρυσό και άργυρο των χρόνων της Φραγκοκρατίας (φωτ.: Κ. Ξενικάκης).

26
Σχεδιαστική
αναπαράσταση του
Ιερού του Διονύσου κατά
τον πρώιμο 2ο αι. π.Χ.,
από τα νότια (σχέδιο: Γ.
Νάκας, με τις οδηγίες
του ανασκαφέα).

αιχμές, λίθινες και οστρέινες χάνδρες, που υποδεικνύουν, σε συνδυασμό με τη μορφολογία του σπηλαίου, ένα λατρευτικό περιβάλλον για την τέλεση κάποιου είδους τελετουργικών δρώμενων (εικ. 17, 21, 24)³⁴. Βέβαιη υπαίθρια νεολιθική εγκατάσταση δεν έχει εντοπιστεί μέχρι σήμερα στην ευρύτερη περιοχή του Σπηλαίου του Ευριπίδη, με την οποία θα μπορούσε ενδεχομένως να συνδεθεί το σπήλαιο. Η προαναφερθείσα νεολιθική παρουσία στο οροπέδιο Γκίνανι είναι μέχρι στιγμής περιορισμένη, με τα διαθέσιμα στοιχεία να προέρχονται από την πολύ μεταγενέστερη Ακρόπολη Α (των σκοτεινών-γεωμετρικών χρόνων).

Τρεις περίπου χιλιετίες αργότερα, κατά την Ύστερη Μυκηναϊκή περίοδο και συγκεκριμένα στον 13ο έως τον αρχόμενο 12ο αιώνα π.Χ., ο βαθύτερος και μεγαλύτερος θάλαμος του σπηλαίου (Χώρος VIII) χρησιμοποιήθηκε αποκλειστικά για ταφές 5 ή 6 ατόμων. Επιπλέον, στον μακρύ διάδρομο (Χώρος III), ο οποίος οδηγεί προς τον Θάλαμο VIII, εντοπίστηκαν θραύσματα αγγείων, κατά πάσα πιθανότητα υπολείμματα νεκροδείπνων/μνημοσύνων με κατανάλωση τροφής και ποτού (εικ. 23).

Δυστυχώς, η προαναφερθείσα αναμόχλευση των επιχώσεων δεν επέτρεψε την αναγνώριση του ειδικότερου τρόπου ταφής, την πληρέστερη αντιμετώπιση των λιγοστών σκελετικών υπολειμμάτων ή τον συσχετισμό κτερισμάτων —π.χ. χάλκινο εγχειρίδιο (εικ. 22), χάλκινη τριχολαβίδα, αργυρή πόρπη και χάνδρα από ορεία κρύσταλλο (εικ. 18)— με συγκεκριμένες ταφές και τυχόν χρονικές αποστάσεις μεταξύ των ταφών. Ωστόσο, είναι γεγονός ότι οι νεκροί τάφηκαν στο βάθος ενός σπηλαίου, σε μάλλον δυσπρόσιτη θέση, μία πρακτική που δεν απαντά στην ηπειρωτική Ελλάδα της Μυκηναϊκής εποχής. Ενδεχομένως, οι νεκροί είχαν όσο ήταν εν ζωή, ή απέκτησαν μετά θάνατον μέσω του «χειρισμού» τους από τους ζώντες συγγενείς και άλλους, κάποια ιδιότητα που ίσως έπαιξε ρόλο στην επιλογή ενός σπηλαίου σε υψηλό σημείο για τον ενταφιασμό τους.

Είναι δυνατή η σύνδεση (ή η απόπειρα σύνδεσης) των νεκρών του σπηλαίου με τον Κυχρέα, μορφή από το μυθικό παρελθόν της νήσου και πρώτο βασιλιά της (άνθρωπο-φίδι)³⁵, εάν: α) δεχθούμε τη λογική υπόθεση ότι οι Μυκηναίοι Σαλαμίνιοι είχαν αντιληφθεί την ύπαρξη παλαιότερων καταλοίπων (δηλαδή της Νεολιθικής εποχής), και β) λάβουμε υπ' όψιν ότι οι αναφορές για το μυθικό παρελθόν της Σαλαμίνος και τον πρώτο βασιλιά της εμφανίζονται μεν στις πηγές από τον ύστερο 8ο αιώνα π.Χ. (Ησίοδος) και εξής, ωστόσο μπορούμε να υποθέσουμε ότι η διαμόρφωση του μυθικού παρελθόντος θα είχε αρχίσει νωρίτερα, δηλαδή στη Μυκηναϊκή εποχή. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, το οποίο εδώ σκιαγραφείται αδρά, θα μπορούσε να ερμηνευθεί η θέση των ταφών ως «φωλέα φιδιού» (δηλαδή του Κυχρέα), ώστε να είναι δυνατή η προβολή αξιώσεων από τους ζώντες συγγενείς περί της παλαιάς καταγωγής τους³⁶.

Στην άμεση περιοχή του σπηλαίου δεν έχουν εντοπιστεί ίχνη μυκηναϊκού οικισμού, παρά τις συνεχείς επιφανειακές έρευνές μας. Οι άλλες δύο προαναφερθείσες θέσεις βρίσκονται σε ικανή απόσταση (σε ευθεία γραμμή): 1,5 χλμ. περίπου το Χαλιώτι προς τα βορειοανατολικά και 1,4 χλμ. περίπου το Καστέλλι προς τα βορειοδυτικά.

Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΚΑΙ Η ΣΥΣΧΕΤΙΣΗ ΤΟΥ ΣΠΗΛΑΙΟΥ ΣΤΑ ΠΕΡΙΣΤΕΡΙΑ ΜΕ ΤΟΝ ΕΥΡΙΠΙΔΗ Έχοντας υπ' όψιν τα ευρήματα κλασικών-ρωμαϊκών χρόνων από διάφορους χώρους του σπηλαίου, εστιάζουμε, στη συνέχεια, στη λειτουργία του στις ιστορικές φάσεις της Αρχαιότητας, από τον ύστερο 5ο αιώνα π.Χ. και μετά, αρχικά ως ιδιωτικού χώρου και δυνητικού «ποιητικού εργαστηρίου» και στη συνέχεια ως τόπου τιμητικών ή λατρευτικών επισκέψεων, μέχρι τον 2ο-3ο αιώνα μ.Χ., με ιδιαίτερη αναφορά στη σύνδεσή του με την παρουσία και μεταγενέστερη λατρεία του Ευριπίδη στη Σαλαμίνα.

Αναφορές σε ένα σπήλαιο της Σαλαμίνος, όπου ο Ευριπίδης λέγεται ότι συνήθιζε να αποσύρεται, να εμπνέεται και να συνθέτει τα δράματά του σε απομόνωση, βρίσκονται σε τέσσερις αρχαίες πηγές που εντάσσονται στο διάστημα από τους πρώιμους ελληνιστικούς έως τους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους: σε κείμενα του Φιλοχόρου³⁷, του Σατύρου³⁸, στο γνωστό συμπλήρωμα *Γένος Ευριπίδου και Βίος*, ανώνυμο συντάκτη³⁹, και στο έργο *Noctes Atticae* του Aulus Gellius⁴⁰, ενός νεαρού και τότε πολλά υποσχόμενου Ρωμαίου συγγραφέα που επισκέφθηκε το ερμητήριο του ποιητή στο νησί λίγο πριν από τα μέσα του 2ου αιώνα μ.Χ.

Τα επιχειρήματα υπέρ της ταύτισης του σπηλαίου στα Περίστερια με το περίφημο σαλαμινιακό καταφύγιο του Ευριπίδη είναι τα εξής:

α) Η θεώρηση ότι οι λίγες περιγραφές του άντρου του ποιητή στη Σαλαμίνα, που σώζονται στις αρχαίες πηγές (δηλαδή «σπήλαιον ἀναπνοῆν ἔχον ἐς τὴν θάλασσαν» και «spelunca taetra et horrida/σπήλαιο δυσάρεστο και τρομακτικό») αντιστοιχούν ακριβώς στα τοπογραφικά, μορφολογικά και ατμοσφαιρικά χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου σπηλαίου, κανενός άλλου στο νησί.

β) Η εμφάνιση σημαντικής ποσότητας αττικής κεραμικής, αποτελούμενης από μικρά ακέραια ή αποσπασματικά μελαμβαφή αγγεία, δύο γραπτά λεκανοειδή αγγεία, καθώς και από δύο ερυθρόμορφα, του ύστερου 5ου-πρώιμου 4ου αιώνα π.Χ.⁴¹, στο πρώτο τμήμα του στενού διαδρόμου (Χώρος III Α) και στον αυτόνομο Θάλαμο IV Γ, πλησιέστερα προς την είσοδο του σπηλαίου (εικ. 13).

Αυτά τα αγγεία (συνολικά περίπου 45 διαφορετικά δείγματα), τα οποία μπορούν καλύτερα να ερμηνευθούν ως προσφορές που έφεραν στο σπήλαιο προς τιμήν του Ευριπίδη οι απόγονοι και οι θαυμαστές του μετά τον θάνατό του το 406 π.Χ., φαίνεται να σηματοδοτούν τις απαρχές της ηρωικής λατρείας του μεγάλου τραγικού ποιητή στον χώρο του. Μείζονος σημασίας, μεταξύ των αγγείων του ύστερου 5ου αιώνα π.Χ., είναι ένας αποσπασματικός μελαμβαφής σκύφος (του 430-420 π.Χ.), με το όνομα του ποιητή, κατά το ήμισυ σωζόμενο, χαραγμένο ανάστροφα, ως αφιέρωση πιθανότατα στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορική περίοδο, κατά την οποία το σπήλαιο φαίνεται ότι αναδείχθηκε σε περιηγητικό αξιοθέατο και τόπο προσκυνήματος προς τιμήν του Ευριπίδη (εικ. 16α-β).

γ) Η ύπαρξη πολυάριθμων ευρημάτων που χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους (2ος-3ος αι. μ.Χ.) από όλους τους χώρους του σπηλαίου. Σε αυτά περιλαμβάνονται: πύλινοι λύχνοι και άλλα αγγεία σε αποσπασματική κατάσταση, ανάμεσά τους ένα ανάγλυφο κύπελλο με

τελετουργικές (διονυσιακές) σκηνές (εικ. 28). Επίσης, πολλά κοσμήματα (δακτυλίδια, ενώτια και γυάλινες χάνδρες), πολλά διασκορπισμένα νομίσματα —χάλκινα αθηναϊκά αυτοκρατορικών χρόνων, σπστέρτιοι (εικ. 27) και αντωνινιανοί—, καθώς και άθικτος θησαυρός (απόκρυψη) από 39 επάργυρα νομίσματα (όψιμες εκδόσεις) του Ρωμαίου Αυτοκράτορα Γαλλινού (260–268 μ.Χ.) και της συζύγου του Σαλονίνας.

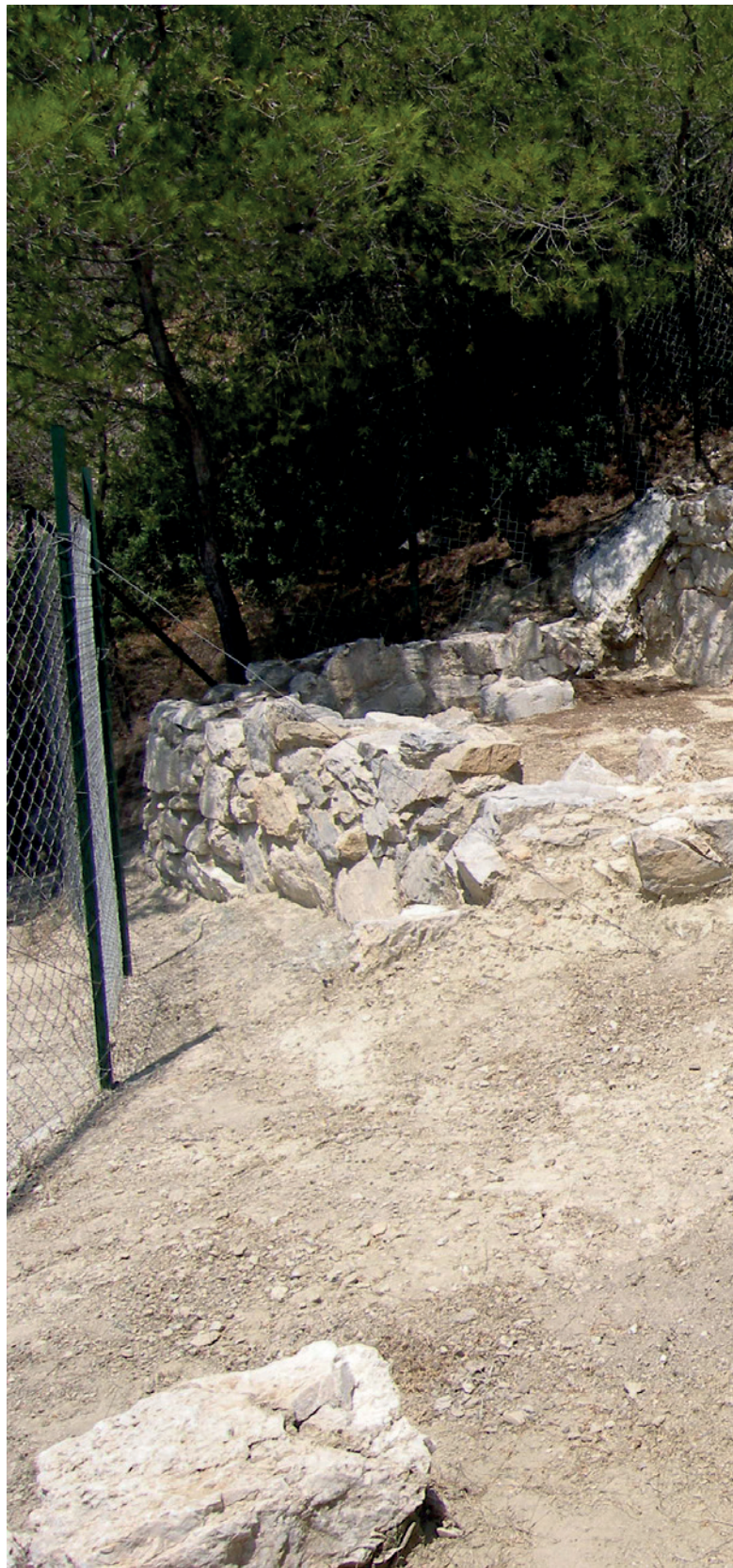
Η ποσότητα και ο χαρακτήρας των ευρημάτων που προαναφέρθηκαν υποδεικνύουν με σαφήνεια τον λατρευτικό χαρακτήρα του σπηλαίου κατά τον 2ο και 3ο αιώνα μ.Χ., ως τόπου που χαρακτηρίζεται από τη συνεχή προσέλευση προσκυνητών. Πρωτίστως, η εμφάνιση του πλούσιου ρωμαϊκού υλικού στη συγκεκριμένη τοποθεσία συσχετίζεται πολύ καλά με την καταγεγραμμένη επίσκεψη του Aulus Gellius στο σπήλαιο του ποιητή τον 2ο αιώνα μ.Χ., το οποίο λειτουργούσε τότε ως λατρευτικό άντρο, με ευρύτερη απήχηση που πιθανώς έφτανε μέχρι τη Ρώμη.

δ) Η ίδρυση μετά τον θάνατο του Ευριπίδη, στους ελληνιστικούς χρόνους, μικρού Ιερού του Διονύσου ακριβώς κάτω από το σπήλαιο, δίπλα σε αρχαία πηγή, αποτελούμενου από ορθογώνιο ναΐσκο —οικίσκο—, λατρευτικό χώρο με κτιστά θρανία και κτιστή δεξαμενή νερού⁴².

Κρίνοντας από τα κινητά ευρήματα —μεταξύ αυτών, το δεξιό χέρι μαρμαρίνου αγάλματος Διονύσου που κρατεί κάνθαρο, έναν μαρμαρίνο όρθιο φαλλό από άγαλμα ή ερμαϊκή στήλη με τη μορφή Πανός (;) (εικ. 30, 31), μελαμβαφείς κανθάρους και πώματα τεσσάρων ιερών πύλινων κυψελών σφραγισμένα με ένα κεντρικό εμβληματικό Ε—, αυτό το εξοχικό σαλαμινιακό ιερό του 3ου–2ου αιώνα π.Χ., ευρισκόμενο σε ένα τοπίο ίσως στοιχειωμένο από τη μνήμη του ποιητή, πιθανότατα προοριζόταν για τη συνδυασμένη λατρεία του Διονύσου, θεού–προστάτη του αρχαίου δράματος, και του Ευριπίδη, ποιητή των *Βακχών*, του τελευταίου έργου του με κεντρικό πρόσωπο τον Διόνυσο. Στην τέχνη, αυτή η κοινή λατρεία αντικατοπτρίζεται καθαρά στο γνωστό μαρμαρίνο αναθηματικό ανάγλυφο της Ύστερης Ελληνιστικής–Πρώιμης Ρωμαϊκής περιόδου, εκτεθειμένο σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης, στο οποίο ο Ευριπίδης παρουσιάζεται καθιστός, ανάμεσα στο άγαλμα του Διονύσου με τον κάνθαρο στο χέρι και μια νεαρή γυναίκα, την προσωποποίηση της Σκηνής. Στην ποίηση, αυτή η συλλατρεία τονίζεται ιδιαίτερα και σε επίγραμμα του Αδαίου στην *Παλατινή Ανθολογία*⁴³.

Συμπερασματικά, από όλα τα μνημεία της Κλασικής Αρχαιότητας που έχουν ανασκαφεί στην Ελλάδα μέχρι σήμερα, το σπήλαιο στα Περιστέρια είναι μοναδικής αξίας. Αυτή είναι η μόνη περίπτωση όπου ένας ιδιωτικός «απομονωμένος» χώρος, ιδανικός για διαλογισμό και δημιουργική συγγραφή, που έμελλε να γίνει τελικά «ηρώον», μπορεί να συσχετιστεί με ασφάλεια με μία από τις μεγαλύτερες μορφές του αθηναϊκού 5ου αιώνα π.Χ.

Όπως είχε τονίσει το 1998, μετά την ανακοίνωση της ταύτισης του σπηλαίου, ο αείμνηστος Βρετανός συνάδελφος William W. Phelps, ο οποίος γνώριζε τον χώρο από παλαιότερη αυτοψία του: «This is one more piece in the history of the Classical period that's been unearthed. The evidence is very, very strong... its significance is immense»⁴⁴.

29

Ιερό του Διονύσου. Άποψη του συγκροτήματος, με τον λατρευτικό χώρο και τον οικίσκο (στα αριστερά), από τα νοτιοανατολικά (φωτ.: Χρ. Μαραμπέα).

Ιερό του Διονύσου. Δεξιό χέρι μαρμάρινου αγάλματος Διονύσου, που κρατεί κάνθαρο, ελληνιστικών χρόνων (φωτ.: Κ. Ξενικάκης).

Ιερό του Διονύσου. Μαρμάρινος φαλλός (αρχικά ένθετος), από άγαλμα ή ερμαϊκή στήλη με τη μορφή Πανός, ελληνιστικών χρόνων (φωτ.: Κ. Ξενικάκης).

30

31

Σημειώσεις

- 1 Για περισσότερες πληροφορίες και βιβλιογραφία, βλ. www.akamas-project.uoi.gr.
- 2 Επιλογή ευρημάτων από το Σπήλαιο του Ευριπίδη και το Ιερό του Διονύσου εκτίθενται σε προθήκη στην πρώτη Αίθουσα του Αρχαιολογικού Μουσείου Σαλαμίνος.
- 3 Ευχαριστούμε θερμά την Τμηματάρχη της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας του ΥΠΠΟ Ιωάννα Ευσταθίου για την πρόσκληση συμμετοχής στο αφιέρωμα. Όλες οι φωτογραφίες προέρχονται από το Αρχείο της Πανεπιστημιακής Ανασκαφής Σαλαμίνος.
- 4 Λώλος / Μαραμπέα 2019.
- 5 Το σπήλαιο, με διαστάσεις θαλάμου 14x12 μ., άνοιγμα εισόδου 8 μ. και μέγιστο ύψος αψιδωτής εισόδου 2,30 μ., βρίσκεται σε υψόμετρο 216 μ., είναι στραμμένο προς τα νοτιοδυτικά και έχει εσοπή με μεγάλο τμήματος της νήσου (από τον κόλπο της Κούλουρης έως το στρατιωτικό αεροδρόμιο της Πάχης στη Μεγαρίδα).
- 6 Ο θάλαμος του σπηλαίου φέρει σήμερα κοπριά από τη νεότερη χρήση του ως στάνης, με αποτέλεσμα η διάκριση επιφανειακών οστράκων να είναι δύσκολη. Διαφορετική είναι η εικόνα στην πλαγιά κάτω από το σπήλαιο, όπου αναπτύσσονται διαδοχικά άνθη. Εκεί, αναγνωρίζεται κεραμική, αν και σε περιορισμένη ποσότητα, που καλύπτει ευρύ χρονολογικό ορίζοντα: τη Νεότερη/Τελική Νεολιθική, την Υστεροελλαδική ΙΙΙ Β-Γ: πρόιμη φάση και την Κλασική-Ελληνιστική περίοδο.
- 7 Διαστάσεις θαλάμου 2,20x4 μ., μέγιστο ύψος θαλάμου 3 μ., άνοιγμα εισόδου 0,80-1,30 μ., μέγιστο ύψος εισόδου 2 μ.
- 8 Ο θάλαμος έχει ελλειψοειδές σχήμα, διαστάσεων 3-3,5x7 μ.
- 9 Το σπήλαιο είναι στραμμένο προς τα βορειοανατολικά και φέρει μικρό άνδρα μπροστά από την αψιδωτή είσοδό του. Διαστάσεις θαλάμου 6,20-6,50x7 μ., μέγιστο ύψος θαλάμου 3 μ., βάθος βαράθρου 15+ μ., άνοιγμα εισόδου 4 μ., μέγιστο ύψος εισόδου 2,20 μ.
- 10 McLeod 1960, εικ. 2.
- 11 Για τα οχυρωματικά κατάλοιπα επί της χερσονήσου της Φανερωμένης, βλ. McLeod 1960. McCredie 1966, σ. 32-33. Langdon 2007, σ. 119-120. Κρουστάλης 2010-2013.
- 12 Το σπήλαιο βρίσκεται σε απόσταση 1,5 χλμ. από τη θάλασσα σε ευθεία γραμμή. Ο θάλαμος είναι ακανόνιστης ελλειψοειδούς κάτοψης, με σχετικά αψιδωτή είσοδο προς τα βορειοδυτικά. Μέγιστες διαστάσεις θαλάμου 14,50x15 μ., μέγιστο ύψος θαλάμου 4,10 μ., άνοιγμα εισόδου 5,30 μ., μέγιστο ύψος εισόδου 2,10 μ.
- 13 Το σπήλαιο βρίσκεται σε υψόμετρο 132 μ. Ο μεγαλύτερος από τους δύο μακρόστενους χώρους του έχει μήκος 7,20 μ., ενώ το πλάτος στο πρόσθιο τμήμα είναι 4,70 μ. περίπου. Η αψιδωτή είσοδος έχει άνοιγμα 2,40 μ. και μέγιστο ύψος 2,40 μ.
- 14 Σε σκαρίφημα στο τετράδιο σημειώσεων του 1876, καθώς και Lolling 1876a και Lolling 1876b, πίν. VI.
- 15 Markovits 1931, σ. 503. Αναφέρεται και σε παράκτια σπήλαια, τα οποία θα πρέπει να είναι αυτά που ανοίγονται στο βραχώδες μέτωπο μεταξύ των Περιστερίων και του Φάρου της Κόχης. Άλλα σπήλαια ωστόσο που αναφέρει πιο μέσα από το βραχώδες μέτωπο της ακτής δεν έχουν εντοπιστεί.
- 16 Η περιοχή αυτή οριοθετείται από τον όγκο του Ακάμαντος από βορρά, όπου το οροπέδιο του Γκίνα, από τις λοφοσειρές στην περιοχή Σατερλί που διαχωρίζουν την περιοχή από τις μικρές κοιλάδες δυτικότερα (Λαμπρανό/Πυργιακόνι/Κανάκια), και από τον όγκο του Σκλάβου στα ανατολικά. Η οριοθέτηση αυτής της περιοχής ως της ευρύτερης του Σπηλαίου του Ευριπίδη είναι σε μεγάλο βαθμό αυθαίρετη και κάνει χρήση γεωμορφολογικών στοιχείων. Γνωρίζουμε ότι υπάρχουν πολλά περάσματα, με διαχρονική χρήση, που ενώνουν τα διαφορετικά μέρη και δημιουργούν προσβάσεις.
- 17 Στην παρούσα ενότητα δεν περιλαμβάνεται το Σπήλαιο του Ευριπίδη, για το οποίο γίνεται λόγος εκτενέστερα παρακάτω.
- 18 Μαραμπέα, υπό έκδ.
- 19 Λώλος 2010α.
- 20 Τρεις από τους τάφους στο Χαλιώτι ανέσκαψε το 1959 ο Ευθ. Μαστροκόστας και δημοσιεύθηκαν από την Κ. Αναστασίου-Αλεξοπούλου (1990, σ. 353-380). Βλ. και Κάττουλα 2021, σ. 26, 77.
- 21 Lolos 2001. Lolos / Marabea, υπό έκδ.
- 22 Βλ. ιστοσελίδα στη σημ. 1.
- 23 Δεκουλάκου 2001, σ. 145.
- 24 Δεκουλάκου 2001. Κάττουλα 2021, σ. 34-36. Κάττουλα / Καπετανοπούλου 2022.
- 25 Lolos 1995, σ. 295, εικ. 15. Πάλλας 1994, σ. 185-186. Δεκουλάκου 2008, σ. 10-11.
- 26 Πάλλας 1994, σ. 175.
- 27 Λώλος 1999, σ. 297. Λώλος 2010β, σ. 8.
- 28 Λώλος 2001.
- 29 Λώλος 2010β, σ. 8-9.
- 30 Πάλλας 1994, σ. 179-180, πίν. 50β.
- 31 Δεκουλάκου 2008, σ. 11.
- 32 Λώλος 1999, 2000 και 2003.
- 33 Κατά τον πρώιμο 14ο αι. μ.Χ., το σπήλαιο φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε ως καταφύγιο οικογενειών ευγενών (:) και τόπος απόκρισης νομισμάτων και κοσμημάτων.
- 34 Μαρή 2001, 2003 και 2007.
- 35 Ο Κυρρέας απάλλαξε το νησί από το φίδι-δράκοντα, ενώ κατά μία άλλη εκδοχή ο ίδιος είχε διττή υπόσταση: άνθρωπος-φίδι.

- 36 Μαραμπέα 2021.
- 37 Όπως μεταφέρεται από τον Aulus Gellius, Βιβλίο XV.20.5 (Rolfé 1928, σ. 106–107).
- 38 Fragment 39, Col. ix (Hunt 1912, σ. 151–152, 176).
- 39 Meridier 1925, 3: σ. 62–65.
- 40 XV.20.5 (Rolfé 1928, σ. 106–107).
- 41 Στη μελαμβαφή κεραμική αναγνωρίζονται τα εξής σχήματα: φιάλη, φιαλίδιο, σκύφος/κύπελλο με μία ή δύο λαβές, κοτύλη, μικρή λίκυθος, αρυβαλλοειδές λικεύθιο και άλλα μικρά κλειστά αγγεία, πυξίδα και λύχνος, ενώ στην ερυθρόμορφη: μικρή λίκυθος/λικεύθιο.
- 42 Πρόκειται για το μοναδικό μέχρι στιγμής επαρκώς τεκμηριωμένο αρχαιολογικά Ιερό του Διονύσου στη Σαλαμίνα, είτε στην ύπαιθρο είτε στην κλασική–ελληνιστική πόλη στη χερσόνησο Πούντα στο Αμπελάκι, όπου γνωρίζουμε, από πληροφορία του Αριστοτέλη (*Αθηναίων Πολιτεία* LIV, §8), ότι τελούνταν τα Διονύσια, με τη συμμετοχή χορηγών, υπό την εποπτεία άρχοντα σταλμένου από την Αθήνα.
- 43 Paton 1970, σ. 32, αρ. 51.
- 44 Εφημ. «The Guardian», 5.2.1998.

Βιβλιογραφία

- Αναστασίου–Αλεξοπούλου 1990: Αναστασίου–Αλεξοπούλου Κ., «Η συστάδα τάφων του Γυμνασίου και η Μυκηναϊκή Σαλαμίνα», αδημ. διδ. διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1990.
- Δεκουλάκου 2001: Δεκουλάκου Ι., «Κυκλοτερές ταφικό μνημείο στις Κολώνες Σαλαμίνας», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 140 (2001), σ. 129–158.
- Δεκουλάκου 2008: Δεκουλάκου Ι., «Ανασκαφές στη Σαλαμίνα, 1985–2007», *Ακάμας* 2 (2008), σ. 10–13.
- Hunt 1912: Hunt A.S. (επιμ.), *The Oxyrhynchus Papyri, Part IX*, London 1912.
- Κάττουλα 2021: Κάττουλα Τρ., *Σαλαμίνα*, ΥΠΠΟΑ, Αθήνα 2021.
- Κάττουλα / Καπετανοπούλου 2022: Κάττουλα Τρ. / Καπετανοπούλου Α., «Αναστήλωση και ανάδειξη του ταφικού μνημείου στις Κολώνες της νήσου Σαλαμίνας», στο Β. Αντωνοπούλου / Σ. Πετρουνάκος (επιμ.), *Το αρχαιολογικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων κατά τη χρονική περίοδο 2011–2019*, τόμ. 1, Έκδοση του Οργανισμού Διαχείρισης και Ανάπτυξης Πολιτιστικών Πόρων, Αθήνα 2022, σ. 278–283.
- Κρουστάλης 2010–2013: Κρουστάλης Ε.Σ., «Παραθαλάσσιες οχυρώσεις στη Σαλαμίνα», *ΗΟΡΟΣ* 22–25 (2010–2013), σ. 209–223.
- Langdon 2007: Langdon M., «Lolling's Topographical Work on Salamis», στο K. Fittschen (επιμ.), *Historische Landeskunde und Epigraphik in Griechenland. Akten des Symposiums veranstaltet aus Anlass des 100. Todestages von H.G. Lolling (1848–1894)*, in Athen von 28. bis 30.9.1994, Scriptorium, Münster 2007, σ. 109–122.
- Lolling 1876a: Lolling H.G., *Aufzeichnungen und Notizen 29. Athen, Attika, saronischer Golf und Diverses*, 1876.
- Lolling 1876b: Lolling H.G., «Topographische Studien II. Der Tempel der Athene Skiras und das Vorgebirge Skiradion», *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts in Athen*, 1876, σ. 128–138.
- Lolos 1995: Lolos Y.G., «Notes on Salaminian Harbours», στο H. Tzalas (επιμ.), *Tropis III, 3rd International Symposium on Ship Construction in Antiquity*, Athens 1989, *Proceedings*, Αθήνα 1995, σ. 294–296.
- Lolos 2001: Lolos Y.G., «Dark Age Citadels in Southern Salamis», στο V. Karageorghis / Chr. E. Morris (επιμ.), *Defensive Settlements of the Aegean and the Eastern Mediterranean after c. 1200 B.C.*, *Proceedings of an International Workshop held at Trinity College, Dublin, 7–9 May*, 1999, Nicosia 2001, σ. 115–136.
- Lolos / Marabea, υπό έκδ.: Lolos Y.G. / Marabea Chr., «Kanakia and Ginani: The end of the Mycenaean palatial age and the transition to the Early Iron Age in southern Salamis», στο M. Ornaghi / A. Novokhatko (επιμ.), *Brightening the Dark Age: Archaic Culture and its Past, 27–30 September 2023*, *Academy of Athens*, υπό έκδοση.
- Λώλος 1999: Λώλος Γ., «Σπήλαιον αναπνοήν έχονες την θάλασσαν: Το Σπήλαιο του Ευριπίδη στη Σαλαμίνα», *Δωδώνη: Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας–Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων* 26, Ιωάννινα 1999, σ. 287–326.
- Λώλος 2000: Λώλος Γ., «Το Σπήλαιο του Ευριπίδη στη Σαλαμίνα», *Επτάκυκλος* 15 (2000), σ. 9–20, 27–32, 39–62.
- Λώλος 2001: Λώλος Γ., «Σαλαμινιακές έρευνες, 1998–2000: Μέρος Α', Το Ιερό του Διονύσου υπό το Σπήλαιο του Ευριπίδη», *Δωδώνη, Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων* 28, Ιωάννινα 2001, σ. 113–165.
- Λώλος 2003: Λώλος Γ., «Το Σπήλαιο του Ευριπίδη στη Σαλαμίνα: Η Προϊστορία του χώρου», στο Ε. Κονσολάκη–Γιαννοπούλου (επιμ.), *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοναυτικού, Πόρος, 26–29 Ιουνίου 1998*, Αθήνα 2003, σ. 85–101.
- Λώλος 2010α: Λώλος Γ., «Σκλάβος, ένα Μεσοελλαδικό ορόσημο στη νότια ακτή της Σαλαμίνας», στο A. Philippa–Touchais / G. Touchais / S. Voutsaki / J. Wright (επιμ.), *Mesohelladica. The Greek Mainland in the Middle Bronze Age. International Conference, Athens, 9–11 March 2006* (BCH Suppl., 52), 2010, σ. 181–185.
- Λώλος 2010b: Λώλος Γ., «Ανασκαφικές και επιφανειακές έρευνες στη νότια Σαλαμίνα κατά το 2009», *Ακάμας* 4 (2010), σ. 2–9.
- Λώλος / Μαραμπέα 2019: Λώλος Γ. / Μαραμπέα Χρ., «Από το περιβάλλον και την αρχαιολογία των σπηλαίων της Σαλαμίνας», *Δωδώνη, Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων* 45–46, Ιωάννινα 2019, σ. 57–91.
- Μαραμπέα 2021: Μαραμπέα Χρ., *Το Σπήλαιο του Ευριπίδη στα Περιστέρια Σαλαμίνας: Η Μυκηναϊκή χρήση* (Δωδώνη, Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Παράρτημα, 84), Ιωάννινα 2021.
- Μαραμπέα, υπό έκδ.: Μαραμπέα Χρ., «Η Σαλαμίνα στην 3η χιλιετία π.Χ.: Σύνοψη δεδομένων», στο Γ' Διεθνής Επιστημονική Συνάντηση, *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛ 3)*, Καλαμάτα, 2–5 Ιουνίου 2021, υπό έκδοση.
- Μαρή 2001: Μαρή Α., «Η Νεολιθική εποχή στον Σαρωνικό. Μαρτυρίες για την χρήση του Σπηλαίου του Ευριπίδη με βάση την κεραμική της Νεώτερης και Τελικής Νεολιθικής», αδημ. διδ. διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2001.
- Μαρή 2003: Μαρή Α. «Νεολιθικά ειδώλια, κοσμήματα και λίθινα μικροαντικείμενα από το Σπήλαιο του Ευριπίδη», στο Α. Βλαχόπουλος / Κ. Μπίρταχα (επιμ.), *Αργοναυτής. Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Χρίστο Γ. Ντούμα*, Η Καθημερινή, Αθήνα 2003, σ. 38–58.
- Μαρή 2007: Μαρή Α., «Η Νεολιθική Σαλαμίνα», στο Ε. Κονσολάκη–Γιαννοπούλου (επιμ.), *Επαθλον: Αρχαιολογικό Συνέδριο προς τιμήν του Αδώνιδος Κ. Κύρου*, Πόρος, 7–9 Ιουνίου 2002, τόμ. Α', Αθήνα 2007, σ. 73–104.
- Markovits 1931: Markovits A., *Beiträge zur Urgeschichte Hellas: eine neolithische Muschelhaufenstation und die ersten paläolithischen Funde in situ Griechenlands aus einer Höhle bei Megara, II. Teil*, Wien 1931.
- McCredie 1966: McCredie J.R., *Fortified Military Camps in Attica* (Hesperia, Suppl. 11), American School of Classical Studies at Athens, Princeton, New Jersey 1966.
- McLeod 1960: McLeod W.E., «Boudoron, An Athenian Fort on Salamis», *Hesperia* 29/3 (1960), σ. 316–323.
- Meridier 1925: Meridier L. (επιμ.), *Euripide, Tome I*, Paris 1925.
- Πάλλας 1994: Πάλλας Δ.Ι., «Αρχαιολογικές επισημάνσεις στη Σαλαμίνα», *Αρχαιολογικών Δελτίων* 42 (1987), Μελέτες, 1994, σ. 169–230.
- Paton 1970: Paton W.R., *The Greek Anthology*, vol. III, Harvard University Press, Cambridge, Mass. / W. Heinemann, London 1970.
- Rolfé 1928: Rolfé J.C., *The Attic Nights of Aulus Gellius*, vol. III, London 1928.